
Fornleifaskráning vegna lagningar jarðstrengs í Skeiða- og Gnúpverjahreppi

Ragnheiður Gló Gylfadóttir (ritstjóri)

Höfundar efnis: Ragnheiður Gló Gylfadóttir og Stefán Ólafsson

FS989-24045

Reykjavík 2024

Fornleifastofnun Íslands

*Á forsíðu er mynd af Gaukssteini ÁR-256:004, uppi á Gaukshöfða.
Horft er til suðvesturs. Ljósmynd tók Ragnheiður Gló Gylfadóttir.*

©2024

FORNLEIFASTOFNUN ÍSLANDS SES

BRÆÐRABORGARSTÍGUR 9

101 REYKJAVÍK

SÍMI: (+354) 5511033

NETFANG: fsi@fornleif.is

www.fornleif.is

Samantekt

Í þessari skýrslu er fjallað um niðurstöður deiliskráningar vegna fyrirhugaðrar lagningar jarðstrengs í fyrrum Gnúpverjahreppi, þ.e. frá jörðinni Haga að Hjálparfossi. Svæðið tilheyrir nú sveitarfélaginu Skeiða- og Gnúpverjahreppi. Skráningin var unnin af Fornleifastofnun Íslands að beiðni RARIK. Úttektarsvæðið var rúmlega 15 km að lengd og 30 m á breidd (náði 15 m til hvorrar áttar frá áætlaðri miðlínu). Áhrifasvæðið liggur að meðfram vegum og fjarri heimatúnum. Allt svæðið hafði þegar verið aðalskráð og voru tvær fornleifar þekktar innan þess. Þrjár fornleifar voru að auki í innan við 15 m fjarlægð frá mörkum úttektarsvæðis. Farið var um allt svæðið við úttektina en engar áður óþekktar minjar bættust við. Í öllum tilfellum ætti að vera mögulegt að komast hjá raski á minjum en það er í höndum Minjastofnunar Íslands að úrskurða um hvort mótvægisáðgerða sé þörf.

Efnisorð:

Fornleifastofnun Íslands, fornleifaskráning, RARIK, Skeiða- og Gnúpverjahreppur, Hjálparfoss

Summary

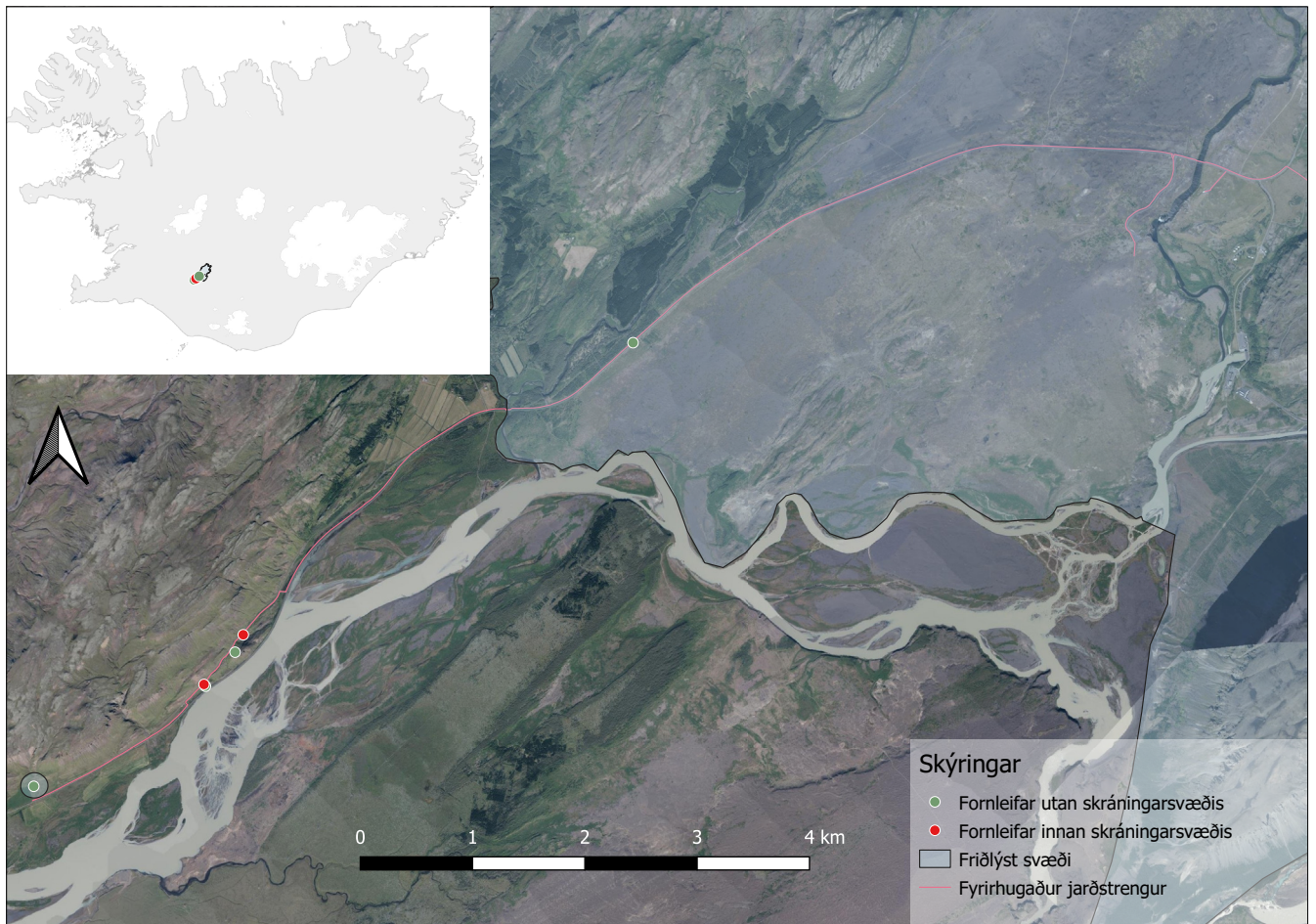
This report presents the findings and conclusions of a detailed field survey commissioned by Iceland State Electricity (RARIK) concerning a new electrical cable in Skeiða- og Gnúpverjahreppur municipality, South Iceland. The survey was carried out within a 15 km long and 30 m wide assessment area. In total, two archaeological sites were surveyed within the area and three sites just outside the area's marker. The sites were considered at high risk because of the planned cable even if damage to archaeology could be prevented in all cases.

Keywords:

Institute of Archaeology (Iceland), detailed survey, Skeiða- og Gnúpverjahreppur, Iceland State Electricity.

Efnisyfirlit

1.	Inngangur	7
2.	Saga fornleifaskráningar og löggjöf	8
3.	Aðferðir við fornleifaskráningu	10
4.	Fornleifaskrá	12
5.	Niðurstöður	17
6.	Heimildir	19
7.	Viðauki I: Loftmyndir	21

Mynd 1: Staðsetning skráningarsvæðisins er sýnd á kortinu. © Fornleifastofnun Íslands og Landmælingar Íslands

1. Inngangur

Í upphafi árs 2024 fór RARIK á Suðurlandi þess á leit við Fornleifastofnun Íslands ses að stofnunin tæki að sér deiliskráningu fornleifa á fyrirhugaðri strengleið í Skeiða- og Gnúpverjahreppi, (sjá mynd 1). Úttektarsvæðið er um 15 km að lengd og náði frá bænum Haga í vestri að Þjóðveldisbænum undir Sámssstaðamúla til austurs. Í maí var svæðið frá bænum Haga að Hjálparfossi tekið út, alls 13,5 km. Í nóvember voru 1,5 km skoðaðir til viðbótar, þ.e. frá Hjálparfossi að Þjóðveldisbænum til austurs. Strengurinn mun liggja samsíða Þjóðvegum að öllu leyti utan 300 m á milli Þjórsárdalsvegar 32 og Þjóðveldisbæjarins, þar verður farið yfir gróið svæði. Fornleifastofnun vann á árunum 2018–2019 aðalskráningu fornleifa fyrir Skeiða- og Gnúpverjahrepp¹ og voru tvær fornleifar þekktar innan áhrifasvæðis áður en verkið hófst. Í skýrslunni er auk þess fjallað um þrjár fornleifar sem eru fast utan við áhrifasvæðið og í einhverri hættu af þeim sökum.

Árið 2020 urðu nokkur tímamót í sögu Þjórsárdals þegar menningarlandslag dalsins var friðlýst í heild sinni og er það í fyrsta sinn sem slík friðlýsing er gerð hérlandis. Markmiðið með friðlýsingunni var að vernda þau menningarsögulegu verðmæti sem felast í menningarlandslagi Þjórsárdals. Friðlýstar fornleifar hafa 100 m helgunarsvæði út frá ystu sýnilegu mörkum minja og gildir það því um allar fornleifar innan friðlýsta svæðisins. Þær minjar sem hér koma við sögu eru allar utan friðlýsta svæðisins en þó var skráð ein friðlýst fornleif, Snjáleifartóftir, sem var friðlýst árið 1927. Snjáleifartóftir hafa því 100 m verndarsvæði en aðrar minjar sem skráðar voru hafa 15 m verndarsvæði.²

Vettvangsvinna fór fram í maí og nóvember 2024. Úttektarsvæðið náði 15 m til beggja átta frá miðlínu fyrirhugaðs jarðstrengs. Við skráningu var gengið skipulega um allt úttektarsvæðið, allar fornleifar hnitsettar og öll yfirborðsummerki um minjar mæld upp með GPS tæki af gerðinni Trimble Geoexplorer 6000. Ekki fundust aðrar fornleifar en þær sem áður höfðu verið skráðar innan þess. Þar sem ljóst þótti á vettvangi að fyrirhugaður jarðstrengur myndi raska fornleifum var nærliggjandi umhverfi minjanna skoðað í þeim tilgangi að geta lagt fram tillögur að mögulegri tilfærslu á strengleið. Ljósmyndir í skýrslunni eru teknar af Ragnheiði Gló Gylfadóttir en loftmyndir eru frá Loftmyndum ehf. Ragnheiður sá ennfremur um vettvangsvinnu og ritun skýrslu.

Uppbygging skýrslunnar er með þeim hætti að á eftir inngangskafli kemur yfirlit um fornleifaskráningu og löggjöf um minjavernd í landinu en í þriðja kafla er farið yfir skráningarkerfi Fornleifastofnunar Íslands. Fjórdi kafli er sjálf minjaskráin þar sem fjallað er um fornleifar innan úttektarsvæðis og í fimmta og síðasta kafla er farið yfir helstu niðurstöður úttektarinnar. Aftast í skýrslunni er heimildaskrá og minjakort.

1 Ragnheiður Gló Gylfadóttir, 2021

2 Friðlýsingaskrá, 58

2. Saga fornleifaskráningar og löggjöf

Hátt á aðra öld er liðið síðan skráning fornleifa hófst á Íslandi en þó er enn langt í land að til sé heildstæð skrá um fornleifar á landinu. Á síðustu áratugum 19. aldar voru margir minjastaðir kannaðir á vegum Hins íslenska fornleifafélags, einkum staðir sem á einn eða annan hátt tengdust fornsögum og sögu þjóðveldisins. Eftir aldamótin 1900 dró úr fornleifakönnun á vegum félagsins og var þráðurinn ekki tekinn upp að nýju fyrr en um og eftir 1980.

Skoðanir manna á því hvað teljast fornleifar hafa breyst mikið á þessum tíma. Byggingar sem voru hversdagslegar fyrir hundrað árum eru nú orðnar minjar um horfna lífshætti. Skilningur hefur vaknað á nauðsyn þess að skrá upplýsingar um slíkar minjar og vernda þær fáu sem eftir eru fyrir komandi kynslóðir. Nauðsynlegra upplýsinga um gerð og ástand fornleifa er aðeins hægt að afla með vettvangsathugun og við það er venjulega átt með hugtakinu fornleifaskráning (ýmist aðal- eða deiliskráning). Til þess að vettvangsathugun komi að fullu gagni verður þó fyrst að taka saman ýmsar upplýsingar, bæði skriflegar og munnlegar, sem vísa á minjastaði og geta gefið vísbendingar um hlutverk mannvirkjaleifanna (svæðisskráning).

Á undanförunum árum hafa verið gerðar breytingar á löggjöf um verndun fornleifa og hefur eftirlit með framkvæmd laganna verið aukið. Samkvæmt 3. grein laga um menningarminjar (nr. 80, 2012), eru allar fornleifar á Íslandi friðhelgar: „Fornleifum, [...] jafnt þeim sem eru friðlýstar sem þjóðminjar og þeim sem njóta friðunar í krafti aldurs, má enginn, hvorki landeigandi, ábúandi, framkvæmdaraðili né nokkur annar, spilla, granda eða breyta, hylja, laga, aflaga eða flytja úr stað [...]“. Er þessi fornleifakönnun í anda markmiða sem sett hafa verið með þessari löggjöf. Mat á áhrifum framkvæmda á fornleifar gerir kröfur um fjölpætta athugun á heimildum og vettvangsrannsókn enda er skilgreining á fornleifum í þjóðminjalögum víðtæk. Fornleifar teljast hvers kyns mannvistarleifar, á landi, í jörðu, í jökli, sjó eða vatni, sem menn hafa gert eða mannaverk eru á og eru 100 ára og eldri, svo sem:

- a. búsetulandslag, skráðgarðar og kirkjugarðar, byggðaleifar, bæjarstæði og bæjarleifar ásamt tilheyrandi leifum mannvirkja og öskuhauga, húsaleifar hvers kyns, svo sem leifar kirkna, bænhúsa, klaustra, þingstaða og búða, leifar af verbúðum, naustum og verslunarstöðum og byggðaleifar í hellum og skútum,
- b. vinnustaðir þar sem aflað var fanga, svo sem leifar af seljum, verstöðvum, bólum, mógröfum, kolagröfum og rauðablæstri,
- c. tún- og akurgerði, leifar rétta, áveitumannvirki og aðrar ræktunarminjar, svo og leifar eftir veiðar til sjávar og sveita,
- d. vegir og götur, leifar af stíflum, leifar af brúm og öðrum samgöngumannvirkjum, vöð, varir, leifar hafnarmannvirkja og bátalægi, slippir, ferjastaðir, kláfar, vörður og önnur vega- og siglingamerki ásamt kennileitum þeirra,

- e. virki og skansar og leifar af öðrum varnarmannvirkjum,
- f. þingstaðir, meintir hörgar, hof og vé, brunnar, uppsprettur, álagablettir og aðrir staðir og kennileiti sem tengjast siðum, venjum, þjóðtrú eða þjóðsagnahefð,
- g. áletranir, myndir eða önnur verksummerki af manna völdum í hellum eða skútum, á klettum, klöppum eða jarðföstum steinum og minningarmörk í kirkjugörðum,
- h. haugar, dysjar og aðrir greftrunarstaðir úr heiðnum eða kristnum sið,
- i. skipsflök eða hlutar þeirra.

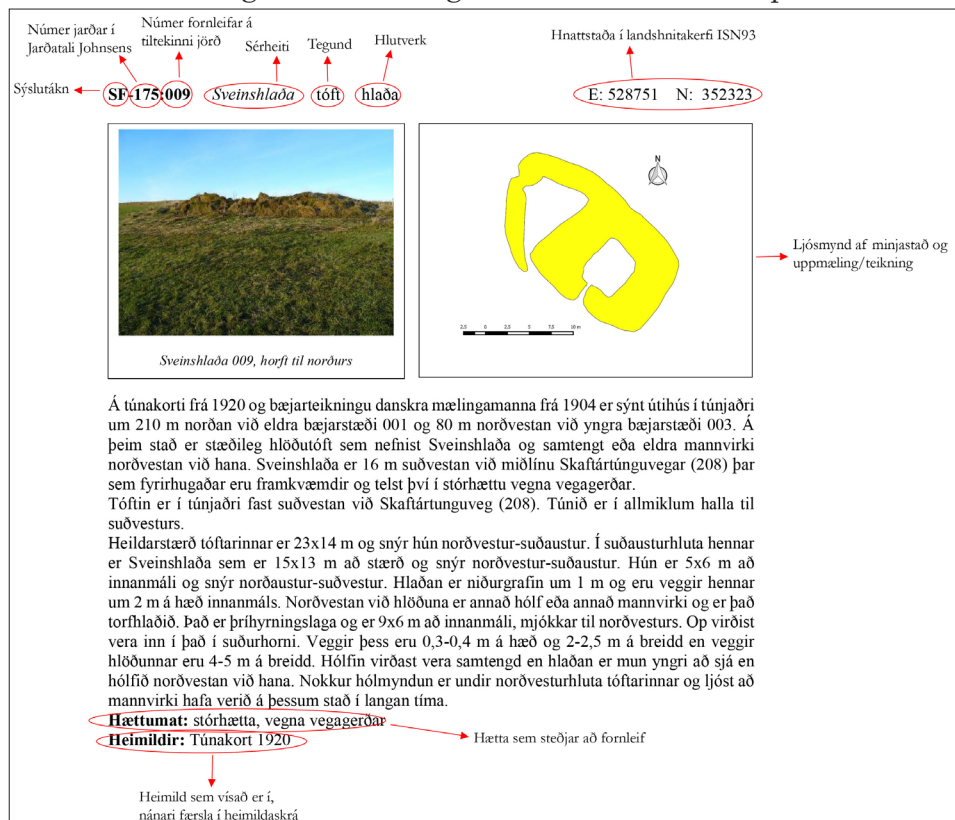
Minjar 100 ára og eldri teljast til fornleifa, en heimilt er þó að friðlýsa yngri minjar.

Það er skýrt af þessari skilgreiningu að fornleifar eru ekki aðeins öll mannvirki heldur einnig staðir sem á einn eða annan hátt tengjast menningu og atvinnuvegum, hvort heldur sem er vöð eða álagablettir. Þessari skilgreiningu er fylgt við hefðbundna fornleifaskráningu. Friðhelgað svæði umhverfis fornminjar skal vera 15 metrar nema annað sé ákveðið í samvinnu við Minjastofnun Íslands, og 100 m umhverfis allar friðlýstar fornleifar. Ef nauðsynlegt er talið að spilla fornleifum eða hylja þær, þarf að leita heimildar Minjastofnunar Íslands.

3. Aðferðir við fornleifaskráningu

Í skráningarkerfi Fornleifastofnunar Íslands hefur hver sýsla skammstafað heiti (ÁR, SP o.s.frv.) og hver jörð hefur þriggja stafa númer. Miðað er við jarðaskiptingu eins og hún kemur fyrir í Jarðatali Johnsens frá 1847 og byggir tölusetning jarðanna á því. Skipting jarða um miðja 19. öld ræður ekki aðeins númerum í skránni heldur er miðað við hana þegar ákvarðað er hvaða jörð ákveðnir minjastaðir tilheyra. Hverjum minjastað er gefin kennitala sem er þriggja stafa númer sem hengt er við sýslutákn og jarðarnúmer (dæmi: ÁR-162:001). Ef fleiri en ein fornleif er á minjastað bætist einingannúmer aftan við (dæmi: ÁR-162:001_01). Í skýrslunni eru aðeins birtar upplýsingar um þær minjar sem eru innan áhrifasvæðisins. Af þeim sökum er númeraröðin ekki samfelld í fornleifaskránni.

Í skránni fær hver minjastaður eina efnisgrein og er framsetning upplýsinganna stöðluð. Í fyrstu línu hvernar greinar eru grunnupplýsingar auðkennisnúmer, sérheiti, tegund, hlutverk og hnattstaða. Á eftir auðkennisnúmeri kemur sérheiti hennar ef eitthvert er og síðan tegund. Með tegundarflokkun er leitast við að skilgreina hvers eðlis fornleifin er, þ.e. hvort um er að ræða mannvirki af einhverju tagi sem enn sést, og þá hverskyns (t.d. tóft, garðlag eða varða), mannvirki sem vitað er um en er horfið (heimild, örnefni) eða fornleif sem ekki hefur verið mannvirki (álagaðblettur, sögustaður eða vað). Allir fornleifastaðir eru greindir til tegundar en hlutverk þeirra er ekki alltaf hægt að ákvarða. Á eftir hlutverki kemur hnattstaða minjastaðarins í ISN93. Mæling hnattstöðu er gerð með Trimble Geoexplorer 6000 mælitæki

Mynd 2: Dæmi um framsetningu á minjastað í skýrslum Fornleifastofnunar Íslands.

og voru allir sýnilegir minjastaðir mældir upp og var merkið tekið á hverjum stað hvort sem ummerki um minjar voru sýnilegar eða ekki og staður þannig merktur með því kenninafni sem hann hefur í fornleifaskránni (dæmi: ÁR-162:002). Þar sem getur um „heimild um...“ t.d. útihús, þá er átt við að eingöngu eru til heimildir um staðinn, en minjar hafa ekki fundist á vettvangi við skrásetningu. Þó engar minjar hafi fundist, er engu að síður tekin hnattstaða staðarins ef unnt hefur verið að ákvarða hann á grundvelli fyrirbyggjandi upplýsinga með um 50 metra fráviki.

Í annarri línu hefst lýsing minjastaðar oftast á tilvitnun í fyrirbyggjandi heimildir en síðan er staðsetningu hans lýst. Þar á eftir kemur oft lýsing á aðstæðum og síðast lýsing á mannvirkinu sjálfu ásamt öðrum upplýsingum sem við eiga.

Í næstsíðustu línu er lagt mat á þá hættu sem minjastaðurinn kann að vera í. Hættustig eru eftirfarandi: 1) engin hættu, 2) hættu og 3) mikil hættu. Minjar á eða við svæði þar sem framkvæmdir eiga sér stað, eða innan skipulagsreits þar sem framkvæmdir eru fyrirhugaðar, teljast yfirleitt í mikilli hættu. Þær fornleifar sem eru utan áhrifasvæðis eru með óbreytt hættumat úr fyrri skráningu.

Í síðustu línu er getið heimilda ef einhverjar eru, oft með skammstöfunum, en úr þeim er leyst í heimildaskrá aftast í skýrslunni.

Skýringar	
 Hætta/Engin hættu	 Skráningarsvæði
 Mikil hættu	 Friðlýst svæði
 Grjót	 Fyrirhugaður jarðstrengur
 Torf	

Mynd 3: Allar uppmælingar sem gerðar voru í skráningunni eru skilgreindar m.t.t. byggingarefnis eða eðlis minjanna og eru skýringar á þeim sýndar í lista hér fyrir ofan. Þessa skýringar gilda fyrir öll minjakort og myndir af uppmældum minjum í fornleifaskrá.

4. Fornleifaskrá

ÁR-265 Hagi

1686: 25 hdr. Skálholtsstólseign, skv. The Old Icelandic Land Registers, 108.

1695: 13 hdr 40 ál, skv. The Old Icelandic Land Registers, 108.

1709: Dýrleiki óviss. Skálholtsstólseign skv. Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns II, 214

1847: 25 hdr. Bændaeign, skv. Jarðatali Johnsens, 64.

Jarðarinnar er getið í Landnámabók: “Þorbjörn laxakarl nam Þjórsárdal allan ok Gnúpverjahrepp allan ofan til Kálfár ok bjó enn fyrsta vetr at Miðhúsum. Hann hafði þrjár vetrsetur, áðr hann kom í Haga; þar bjó hann til dauðadags.” ÍF I, 381.

Um 1220: Máldagi kirkjunnar að Vörðufelli á Skeiðum: “þar skal heima tiund. ok or haga,” DI, 406.

1540: Minnisgreinar Gizurar biskups: “Jtem er siera Einar ecki mann til að hafa þingin sem er Nups kyrkiu með bænhúsinu skridufelli og haga. þui eru þau mior bifalandi sira Þordi a hofi,” DI X, 563.

1615: “Vmm austurskogana j ärnessyslu firir vtan þiotzä og þeirra ørnefni nordur fra Sandartungu. [...] Jtem sagdist greindur Bryniolfur Eyolfsson hafa bvid v är ä Haga j eystra hrepp,” DI XIII, 168-169.

Árið 1896 voru 5 bæjarhús og 17 peningshús í Haga. Eftir jarðskjálftana sama ár voru 4 bæjarhús og 1 peningshús gjörfallin, 1 bæjarhús og 1 peningshús mjög skemmd en 7 peningshús lítið skemmd, skv. Landskjálftum á Íslandi e. Þorvald Thoroddsson, 173.

Nýbýlið Melhagi var stofnað á 3/32 af óskiptu landi Haga árið 1960 skv. Sunnleskum Byggðum I, 351.

Innan jarðarinnar falla eyðibýlin Snjáleifartóftir og Sigurðarstaðir. Einnig eru nefndar fornbylistóftir nærri Hrutagili í örnefnaskrá BJ, 2.

Túnakort 1919: 9,67 ha, allt slétt. Aukatún 0,77+0,64 ha. Matjurtagarðar: 9,6 arar.

“Túninu granda lækir með stórlandbrotum, og so sandfok af gömlum Heklu sandi og so öðrum, þar sem landið blæs upp til stórskaða, og í sama máta Engjum, sem þó eru ekki aðrar en vallendismóar. Úthagana blæs og mjög upp af sandi, eru þó enn bjarglegir. Hætt er kvikfje fyrir jarðföllum og gryfjum,” segir í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns II, 215.

“Land jarðarinnar er að mestu fjallið sjálft, með allveg grónum högum og skjóli í öllum áttum. Móti austri eru hamraflug í fjallinu, en grónar áreyrar drýgja landið austan og gróðurfar fjölbreytilegt og kjarngott. [...] Hagaey liggur fyrir landi jarðarinnar í Þjórsá. Hún var áður nýtt til beitar, en er nú alfriðuð, enda var oft harðsótt að sinna skepnum þar, þegar áin var í ham,” segir í Sunnleskum Byggðum I, 350-351.

ÁR-265:004 *Gaukssteinn* þjóðsaga

A 450082 N 397580

“Skömmu ofar, fjallmegin við þjóðveginn, gengur steinn fram úr brekkunni. Það er Gaukssteinn. Þar er talið, að Gaukur hafi fallið. Þarna móts við, neðan þjóðveggar, er smágil, sem hefur upptök sín við þjóðveginn,” segir í örnefnaskrá. “Í Þjórsárdal fyrir ofan Stóranúp heitir enn Krosssteinn. Þangað fóru menn og krossfarir í páfadómi og ekki eru meira en 40-50 ár síðan að það tíðkaðist að ferðamenn sem þar fóru um lögðu blóm á stein þenna, gras, hris eða bein o.s.frv. En nú er öllum slíkum hégiljum hætt,” segir í Þjóðsögum Jóns Árnasonar. Í annarri sögu í safninu segir: “Mannsbein [006] hafa oft komið upp undir bakka fyrir framan Gaukshöfða [007] og er ætlandi að þar hafi verið dysjaðir þeir menn er Gaukur hefir drepíð, en hann hefir sjálfur annaðhvort verið færður heim að Stöng og þar heygður eða hann hefir verið grafinn undir steini þeim sem stendur út úr fjallbrekkunni í tröðunum. Hann er hér um bil einn faðmur á hæð upp á brún, en síðan halli upp eftir og gras vaxið fram á, nál 2 1/2 faðmur á lengd og nál. einn faðmur eða tæplega það fram úr brekkunni. Gras er vaxið neðan undir honum, en ekki lítur ólíklega út fyrir að holt sé undir hann að framanverðu lítið eitt. Þennan stein hafa menn kallað “leiðið hans Gauks”, en aðrir “leiði karlsins hennar Líknýjar”. Sumir hafa kallað hann Krossstein því í pápisku kvað hafa staðið þar kross og skyldi hvor gefa honum gjöf er færi um veginn í fyrsta sinn; hefir til skammst tíma elt eftir af þeirri venju, því að þeir sem hafa farið um veginn með einhvurn ungling sem aldrei hefur farið þar fyrr, hafa - án eða af glettni - komið honum til að gefa steininum hrossbein eða hrisluanga eða eitthvað þvilíkt, og hefur þar mátt sjá nóg af þess háttar gjöfum, en það minnkar alltaf því gjafirnar leggjast af og svo lítur út sem þessi vani og nöfn steinsins líka sé nú sem óðast að líða undir lok. Upp undan steininum

er hjalli mikill í fjallbrekkunni, og skal þar hafa staðið bær sem hét að Sigurðarstöðum [010].” “Hjá þeim stað, sem líklegastur er til fyrirsáts, er steinn við veginn, sem sagt er að kross hafi staðið á í pápiskri tíð, og skyldi hver gefa þar til, sem fyrsta sinn fór um veginn. Og sú venja hjelzt fram undir 1850 að gefa til steinsins í gamni t. a. m. bein, kvist, stein eða annað, og var það kallað : „að gefa Gauki”; má vera, að steinninn hafi verið kenndur við Gauk, og hafi hann varizt á honum og fallið þar, því þar er ekki annað vígi betra. Krossinn hefir verið reistur síðar,” segir Brynjúlfur Jónsson í ritgerð sinni um Þjórsárdal. „Latur (Árb. '84-5, bls. 39. Þar er kletturinn ekki nefndur með nafni.) við götuna, beint niður undan Sigurðarstöðum, er klettur, sem heitir latur. Til hans atti að gefa stein eða annað smávægilegt, er um götuna var farið. Það hét að „gefa Gauki”. Þá stóð kletturinn stakur og þverhniptur á allar hliðar, en nú er brekkan runnin fram á hann, svo að nú stendur hann aðeins hálfur fram úr henni,” segir í Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1954. “Snemma á öldinni var steinninn Gaukur framfaraviðleitninni að bráð þegar hann var sprengdur niður til vegagerðar um höfðann og við sama tækifæri var mikið af grjóti tekið úr Seggjasætinu,” segir í Landið, fólkið og þjóðtrúin. “Búrfellsvirkjunin - hefur fært þessum hreppi. Sívakandi ýtur hafa unnið ósleitilega að veginum í langan tíma, breikkað hann, breytt honum og lagt nýja vegarspotta, þar sem gamli vegurinn var of hlýðinn við landslagið. Þessar stóru jarðýtur hafa engu hlíft til þess að fullnægja hinu verkfræðilega viti. Og Gaukssteinn, þar sem Gaukur Trandilsson er sagður hafa varizt banamönnum sínum, var molaður af vígtönn jarðýtu eða sprengdur. Það voru leið mistök, sem enginn sá við. Eini steinninn í allri sveitinni, sem ekki mátti mola.” Gaukssteinn var um 2,5 km ANA við bæ 001, 20 m NNV af Seggjasæti 029 og 180 m SSV af fjárhúsum 031.

Mynd 4: Ljósmynd af Gaukssteini ÁR-265:004, horft til vesturs.

Minjastaðurinn er í brekku sem liggur til suðausturs niður að bökkum Þjórsár. Um þessa brekku liggja tveir vegir sem hafa sömu stefnu og tengjast. Annar þeirra hefur bundið slitlag og liggur eftir bakka Þjórsár, hinn liggur ofar í landinu og er malarvegur. Þessi efri vegur liggur fast norðvestan og utan í klettabrotunum sem áður mynduðu Gauksstein. Eins og kemur fram hér að ofan er kletturinn ekki sýnilegur lengur nema sem þétt grjótdreif. Gaukssteinn er innan áhrifasvæðis jarðstengs og fyrirhugað að leggja streng þvert í gegnum það sem eftir er af honum. Hægt er að komast hjá raski með því að plægja strenginn í veginn um 5 m vestar.

Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-Hagi HG, 2; ÞJÁ II, 56; ÞJÁ IV, 131; Árbók 1884-85, 39; Árbók 1954, 7; ÁFÍ 1996, 94; LFP, 267; Tíminn Sunnudagsblað - 27. tölublað (31.07.1966)

ÁR-265:007 *Gaukshöfði* þjóðsaga vígi

A 450359 N 397867

“Á milli Haga og Ásólfstaða heitir Gaukshöfði, þar eru munnmæli að Gaukur nokkur hafi drepinn verið. Það kynni að vera Gaukur í Staung, sem í Landnámu talast um,” segir Árni Magnússon á lausum miða með jarðabókinni. “Höfðinn dregur aftur nafn af manni þeim sem Gaukur hét; hafði hann orðið sekur og átti sér bæli og vígi í höfðanum þar sem klettarnir eru mestir og réðst þaðan á menn til rána. Seinast komust þó ferðamenn, sem hann hafði ráðizt á, milli hans og bælisins og var hann veginn þar á sandinum fyrir framan höfðann og dysjaður síðan,” segir í Þjóðsögum Jóns Árnasonar.

“Af suðausturhlið [Hagafjalls] ganga höfðar tveir litlir niður að Þjórsá; heitir hinn innri Bringa, en hinn fremri Gaukshöfði. Þar halda menn að Gaukur Trandilsson hafi verið drepinn. Á framanverðum höfðanum er vel fallið til fyrirsáts. Því svo má til haga, að ekki sjáist fyr en að er komið, þó fjölmenn sje fyrir. Munnmælasagan í Þjóðsögunum um Gauk stigamann er ekki sennileg, en hefir vel getað myndazt úr sögn um fyrirsát Ásgríms fyrir Gauki. ... Hjá þeim stað, sem líklegastur er til fyrirsáts, er steinn við

Mynd 5: Gaukshöfði ÁR-265:007, horft til suðausturs.

vegin, sem sagt er að kross hafi staðið á í pápískri tíð, og skyldi hver gefa þar til sem fyrsta sinn fór um veginn. Og sú venja hjelst fram undir 1850 að gefa til steinsins í gamani t.a.m. bein, kvist, stein eða annað, og var það kallað “að gefa Gauki”; má vera að steinninn hafi verið kenndur við Gauk, og hafi hann varizt á honum og fallið þar, því þar er ekki annað vígi betra. Krossinn hefur verið reistur síðar,” segir Brynjúlfur Jónsson í ritgerð sinni um Þjórsárdal. Gaukshöfði er rúma 200 m norðaustan við fjárhús 031, um 130 m norðvestan við Þjórsá og tæpa 3 km ANA við bæ 001. Gaukshöfði er enn fremur tæpa 400 m norðaustur af Gaukssteini.

Gaukshöfði er stór klettaborg sem rís nokkuð hátt og áberandi í landi sem hallar nokkuð bratt til suðausturs. Norðvestan höfðans er hvílt og lá gamli þjóðvegurinn um hana en norðvestar hækkar landið svo

enn meira. Suðaustan við höfðann rennur Þjórsá.

Engin ummerki um vígi sjást á yfirborði á Gaukshöfða.

Hættumat: engin hætta

Heimildir: JÁM II, 218; ÞJÁ II, 106-107; Árbók 1884-85, 38-39

ÁR-265:009 *Snjáleifartóftir* bæjarstæði býli

Mynd 6: Uppmæling af Snjáleifartóftum ÁR-265:009.

A 448566 N 396672

“Á flötunum undir brekkunum, lítið vestar en beint niður undan Lykný, er rúst sem ætla má að sje af bæ Þorbjarnar [laxakarls]. Auðsjáanlega er það bæjarrúst og hefir hjer um bil sömu lögun sem aðrar rústir í Þjórsárdal. Hún er aflöng frá austri til vesturs, skiptist í 4 tóttir, hefir tvennar dyr á suðurhliðinni og einar á vesturendanum. Bak til hafa verið 2 hús, að því er sýnist, eitt aptur af öðru, og innangengt í það, sem nær er, en útidyr á hinu, mót vestri. Allar aðaltóttirnar hafa verið jafnvíðar, hjer um bil 4-5 álnir eða rúmlega það; víddin er óljós, því þær hafa

sigið saman. Austasta tóttin er hjer um bil 16 ál. löng, og inngangur í vesturendann, úr hinni næstu; sú er nálega 12. ál. löng, og dyr á suðurhliðinni við austurendann. Þriðja tóttin virðist hafa verið jöfn á vídd og lengd: nál 3 álnir, og dyr á mót suðri, en innangengt í tóttina, sem er bak til, en ekki austur úr, ekki heldur vestur úr, að því er sýnist. En vesturveggur þessarar tóttar er ekki eins formlegur og fornlegur eins og aðrir veggir rústarinnar, heldur er hann rýrlegri og bogadreginn; mun hann að meira eða minna leyti vera yngri; því má ekki heldur fortaka, að þaðan hafi áður verið dyr í vestustu tóttina. Sú tóttin er nál. 18 ál. löng og sýnist að hafa verið opin í vesturendann; má vera þar hafi verið gaffil. Tóttirnar á bak til eru óglöggvar, og þess óglöggvari er þó önnur rúst, sem markar fyrir litlu ofar, og sem líklega er af fjósi og hlöðu. Veldur því skriða, sem runnið hefir ofan úr gílinu fyrir vestan Lykný, niður um grundina og fram á bæinn. Undan þessum ágangi mun bærinn Hagi hafa verið færður, þangað sem hann nú er. Rústin kallast nú á dögum Snjáleifartóttir, af insetukerlingu, sem sagt er að hafi búið þar. Það hefir án efa verið á seinni tímum, og mun kofi kerlingar hafa verið byggður í þeirri tóttinni, sem hjer er alin hin þriðja í röðinni;

Því er það, að hún er að nokkru leyti nýlegri og enda grænni á sumrum. Á þrepi litlu, eða þröm, í brekkunni niðurundan Lýkný, er tótt allmikil, sem snýr dyrum að brekkunni, en hefir afhústótt við innri endann. Þar hefir ef til vill verið bænahús (hof) Þorbjarnar. Á sléttlendi fram undan rústunum er einstakur hóll, sem Einbúi heitir. Hugsanlega má ætla að Þorbjörn laxakarl hafi verið heygður í honum?” segir Brynjúlfur Jónsson í ritgerð sinni um Þjórsárdal. Um uppgröftinn á Skallakoti undir stjórn Márten Stenberger árið 1939 er fjallað í Forntida gærdar í Ísland. Þar eru merkt á kort bæjarhús og upphækkun, hugsanlega útihús, um 80 m SSV af bæ.

Mynd 7: Snjáleifartóftir ÁR-256:009, horft til VNV.

“1. Snjáleifartóftir. Niður undan gílinu, sem er vestan við Lýkný

í Hagafjalli, og skammt fyrir ofan veginn milli Haga og Ásólfstaða er rúst sú, sem nefnd hefur verið Snjáleifartóftir. Rúst þessi var grafinn upp árið 1939 (sbr. Fg, sjá enn fremur árb. ‘84-5 nr 1.) Eftir uppgröftinn hefur gryfjan að hálfu leyti fyllst af skriðuhlaupi úr gílinu,” segir í Árbók Hins íslenska fornleifafélags 1954. “... við rannsóknirnar kom í ljós að þarna voru fleiri en ein kynslóð rústa. Neðst var skáli með fornu lagi, 17-18 m langur að innanmáli og um 6 m breiður. Hann hvíldi m.a. á viðarkolaleifum með stórum birkilurkum sem bentu til þess að vöxtulegur skógur hefði verið sviðinn skömmu áður en bygging skálans hófst. Yfir rústir skálans hafði verið byggður bær þar sem grunnskipun tófta er í góðu samræmi við margar miðaldarústir í Þjórsárdal þar sem byggð lagðist af í Heklugosinu 1104. Talið er að bærinn undir Snjáleifartóttum hafi farið í eyði litlu fyrir gosið en hluta rústanna e.t.v. verið hróflað upp tvívegis síðar og búið í þeim. Eftir uppgröftinn hefur gryfjan að miklu leyti fyllst af jarðvegi og sér lítið fyrir rústunum,” segir í Árbók Ferðafélags Íslands 1996.

“Fornleg bæjarrúst í Þjórsárdal, nefnd Snjáleifartóftir. Sbr. Árb. 1884-1885: 46. Skjal undirritað af MÞ 05.05.1927. Þinglýst 07.09.1927,” segir í friðlýsingaskrá. Snjáleifartóftir eru um 150 m ofan (vestan) við veginn inn í Þjórsárdal, sunnan við lækjargil sem rennur niður sunnan við Lýkný. Lækjargilið er nú um 20 m sunnan við bæjartóftina. Snjáleifartóftir eru um 820 m austan við bæ 001.

Bæjarstæðið er í breiðum hvammi í fjallsrótum, um 400 m frá Þjórsá. Nær ánni er lítt gróinn áframburður. Í hvamminum sunnanverðum er tún frá Haga, sem endar um 60 m sunnan við bæjarstæðið og 20 m norðan við lækjargilið er nýrækt frá um 1960, en vallendisbletturinn í kringum rústina hefur ekki verið ræktaður og er nýttur sem beitaland. Að sögn bónda í Haga er jarðvegur mjög þunnur á þessum bletti og grassprettu sáralítill. Sunnan við rústina er gróinn lækjarfarvegur og þar rann lækurinn 1939 skv. afstöðumynd frá því ári.

Ekki er um eiginlegar tóftir að ræða heldur leifar uppgrafter á rústunum sem gerður var árið 1939. Í ljós kom bæjarhús sem fellur vel að gerð annarra miðaldabæja í Þjórsárdal og undir því skáli. Haugarnir frá uppgræftrinum sjást enn á bökkum uppgrafterarsvæðisins, einkum ofan (vestan) og neðan (austan) við það. Í miðjunni er tóftin slétt í botninn og þar hefur víkingaaldarskálinn verið en til endanna og í afhýsinu er jörð ójafnari og á síðarnefnda staðnum sést grjótt í grasrótinni sem hrúnið hefur úr veggjum. Ekki er sýnilegt að rústin hafi neitt fyllst eins og getið er í Árbók hins íslenska fornleifafélags 1954. Um 70 m ANA við bæjarrústina er bunga á flötinni sem gæti verið rúst. Ekkert friðlýsingarskilti er á minjastaðnum. Snjáleifartóftir eru um 90 m norðan við áhrifasvæði fyrirhugaðs jarðstrengs.

Hættumat: hættu, vegna framkvæmda

Heimildir: Árbók 1884-85, 46-47; Árbók 1954, 7; ÁFÍ 1996, 93-94; FGI, 98-112; Friðlýsingaskrá, 58; Friðlýstar minjar á Suðurlandi, 161-162

ÁR-265:029 *Seggjasæti* sögustaður

A 450083 N 397583

“Inn af Hagasandi kemur hæðarhryggur, vestast í honum er Seggjasæti. Það er Þjorsármegin við Þjóðveginn. Þar átti Ásgrímur Elliðagrímsson að hafa setið fyrir Gauki, en hans var von austan yfir Þjorsá á Gaukshöfðavaði [030],” segir í örnefnaskrá. “Snemma á öldinni var steinninn Gaukur [004] framfaraviðleitninni að bráð þegar hann var sprengdur niður til vegagerðar um höfðann og við sama tækifæri var mikið af grjóti tekið úr Seggjasætinu,” segir í Landið, fólkið og Þjóðtrúin. Seggjasæti er um 2,5 km ANA af bæ 001, 20 m SSA af Gaukssteini 004 og 180 m SSV af fjárhúsum 031.

Seggjasæti er vestasti endinn á kletthrygg sem liggur frá norðaustri til suðvesturs og er í landi sem hallar nokkuð bratt til suðausturs. Steinninn er um 6 m sunnan við áhrifasvæði fyrirhugaðs jarðstrengs.

Hættumat: hætta, vegna framkvæmda

Heimildir: Ö-Hagi HG, 2; LFP, 267

ÁR-671 Fornleifar á fl. en einn jörð

Fornleifar á fleiri en einni jörð í Gnúpverjahreppi.

ÁR-671:052_01 heimild um leið

A 450432 N 398022

Kirkjuvegur að Stóra Núpi: “Kirkjuvegur [frá Haga] og hreppamannaflutningur torsóktur á vetur fyrir Þverá. [...] Kirkjuvegur [frá Ásólfssstöðum er] lánur og torsóktur á vetur fyrir Þverá. [...] Kirkjuvegur [frá Skriðufelli er] mjög lánur og torsóktur um vetur yfir Hvammsá og Þverá,” segir í Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns II. “Upp með fjalli þessu [Hagafjalli], eða milli þess og Þjorsár, liggur alfaravegurinn eftir sléttum grundum og söndum, og eru á þeirri leið 2ir höfðar fram við ána, og heitir sá fremri Gaukshöfði, en hinn Bringa,” segir í Sýslu og sóknalýsingum. Vagnvegur er merktur inn á herforingjaráðskort frá 1908 og 1910. Hann kemur inn í Gnúpverjahrepp úr Skeiðahreppi við Þjorsá og liggur meðfram bökkum hennar framhjá Þrándarholti (ÁR-286) og Miðhúsum (ÁR-287). Hún tekur þá stefnu N fyrir Hofsheiði og liggur framhjá Skaftholti (ÁR-291) og Minna-Núpi (ÁR-293), áfram meðfram bökkum Þjorsár, yfir Þverá, framhjá Haga (ÁR-265) og að Ásólfssstöðum (ÁR-264). “Nú er lokið skráningu fram með Þverá og þá haldið austur með Þjorsá. Þá er fyrst austur af hamrinum, Tæpastígur, og neðan við hann, við Þjorsá, Tæpastígssandur,” segir í örnefnaskrá Haga. Leiðin lá líklega að Sandártungu og greindist í tvennt. Eystri hlutinn er skráður undir númerinu ÁR-671:052_02 og kallast Tíðagata. «Það er líka til önnur sögn, sem styrkir þessa; hún er sú, að þegar Sandatunga [017] var orðin ein eptir [af bæjum í Þjorsárdal], þá sótti fólk þaðan tíðir að Stóra-Núpi, og heitir síðan Tíðagata hjá Sölmundarholti (sú gata aðskilur Núpsskóg frá almenningi, sem þar hefir verið suður af holtinu, en er nú að mestu eyddur),» segir Brynjúlfur Jónsson í ritgerð sinni um Þjorsárdal.

Gróin tún eru víðast meðfram þessum vegi sem er að hluta kominn undir núverandi Þjóðveg. Leiðin hefur einungis verið skoðuð í landi Haga.

Öll ummerki þessa elsta vegar eru horfin undir yngri malarveg. Jarðstrengurinn verður plægður sunnan við malarveginn.

Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

Heimildir: JÁM II, 215-217; SSÁ, 96; Hkort 47 Skálholt SV; Hkort 47 Skálholt SA; Hkort 47 Skálholt NA; Árbók 1884-85, 59

ÁR-671:052_02 heimild um leið Tíðagata

A 453902 N 400625

Tíðagata mun hafa legið frá Stóra-Núpi ÁR-292 og austur að Þjorsárdal á mjög svipuðum slóðum og núverandi Þjóðvegur 32. Síðar var kerruvegur gerður á saman stað og sést hann á Atlaskortum.

Tíðagata hefur að mestu legið nærri norðurbakka Þjorsár.

Þrátt fyrir mikla leit hjá Sölmundarholti og í nágrenni þess fannst engin ummerki götu sem gæti verið umrædd Tíðagata. Jarðstrengurinn verður plægður norðan við núverandi Þjóðveg á þessum slóðum.

Hættumat: stórhætta, vegna framkvæmda

5. Niðurstöður

Í þessari skýrslu eru til umfjöllunar fornleifar sem skráðar voru innan áhrifasvæðis fyrirhugaðs jarðstrengs, milli bæjarins Haga til vesturs og Þjóðveldisbæjarins undir Sámstaðamúla til austurs, í Skeiða- og Gnúpverjahreppi. Áhrifasvæðið er alls um 15 km að lengd og 30 m breitt, 15 m til beggja átta frá miðlínu fyrirhugaðs jarðstrengs.

Landslag innan úttektarvæðisins er fremur flatt og einkennist af grónum fjallshlíðum til vesturs en til austurs eru uppblásin svæði þar sem sandur og vikur er áberandi. Inn á milli eru klettur og grjótt og á það við allt svæðið. Fyrirhugaður jarðstrengur verður plægður við malbikaða vegi að öllu leyti, utan 300 m nærri Sámstaðamúkum og er innan veghelgi að mestu. Þar eru m.a. reiðstígar og annað jarðrask.

Tvær fornleifar eru innan áhrifasvæðis en að auki er hér fjallað um þrjár fornleifar sem eru skammt utan áhrifasvæðis. **Gaukssteinn ÁR-265:004** er vestarlaga á Gaukshöfða

Mynd 8: Horft til austurs yfir skráningarsvæðið ofan af Gaukshöfða.

ÁR-265:007 en hluti hans var sprengdur vegna vegagerðar á síðustu öld. Fyrirhugað er að plægja jarðstrenginn fast norðan við þær leifar af steininum sem enn sjást, ofan í gamlan malarveg. Sá malarvegur er á sama stað og **leið ÁR-671:052_01** lá áður. Þetta var gömul þjóðleið (kirkjuleið) sem ekki sést lengur vegna yngri vega. Leiðin lá frá bæjunum norðan við áhrifasvæðið að kirkju í Stóra-Núpi, m.a. yfir Gaukshöfða. Leiðin lá líklega einnig til austurs að Sandártungu og kallaðist þessi eystri hluti leiðarinnar **Tíðagata ÁR-671:052_02**. Ekki er vitað með vissu hvar þessi hluti leiðarinnar lá nákvæmlega en líklega varð það á sviðuðum stað og núverandi þjóðvegur. Hinar fornleifarnar sem koma við sögu í þessari skráningu eru allar skammt utan við áhrifasvæðið. **Snjáleifartóftir ÁR-265:009** eru friðlýstar og hafa 100 m helgunarsvæði sem nær inn fyrir áhrifasvæðið. Hinar fornleifarnar, **Skeggjastæti ÁR-265:029** og **Gaukshöfði ÁR-265:007** hafa 15 m helgunarsvæði og nær það inn fyrir áhrifasvæðið.

Allar fornleifarnar innan áhrifasvæðisins voru metnar í stórhættu vegna framkvæmda. Rétt er að geta þess að þegar hættumat er gert er metið hvort einhver hætta gæti mögulega steðjað að fornleifum ef ekki verður gripið til sérstakra ráðstafana. Í meirihluta tilfella er hætta hvorki talin óhjákvæmileg né ófyrstíðanleg. Hættumatinu er ætlað að vekja athygli á því að fyrirhugaðar framkvæmdir ógni umræddum minjastað.

Minjastofnun Íslands mun úrskurða hvort fornleifar megji víkja í framkvæmdum og

sömuleiðis um það hvort nauðsynlegt sé að grípa til frekari mótvægisáðgerða.

6. Heimildir

„Á refaveiðum.“ 1966. *Tíminn Sunnudagsblað*. 27. tbl., 31.07.1966, bls. 636-642. Slóðin er: <https://timarit.is/page/3555240#page/n11/mode/2up>

Ágúst Guðmundsson. 1996. *Ofan Hreppafalla. Árbók Ferðafélags Íslands 1996*. Reykjavík: Ferðafélag Íslands.

Bjarni Harðarson. 2001. **(LFP)**. *Landið, fólkið og þjóðtrúin. Árnessýsla*. Selfoss: Sunnlenska bókaútgáfan.

Brynjúlfur Jónsson. 1885. „Um Þjórárdal.“ Árbók hins íslenska fornleifafélags 1884-1885. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja: bls. 38-60.

Diplomatarium Islandicum eða Íslenskt fornbréfasafn I-XVI. (DI) 1857-1972. Kaupmannahöfn og Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag

Eva Kristín Dal og Elín Ósk Hreiðarsdóttir. 2015. *Friðlýstar minjar á Suðurlandi: skráningarátak. FS570-14171*. Reykjavík: Fornleifastofnun Íslands.

Friðlýsingarskrá. Skrá um friðlýstar fornleifar. 1990. Ágúst Ó. Georgsson tók saman. Reykjavík: Fornleifanefnd – Þjóðminjasafn Íslands.

Gísli Gestsson og Jóhann Briem. 1954. „Byggðarleifar í Þjórárdal.“ Árbók hins íslenska fornleifafélags 1954. Reykjavík: Ísafoldarprentsmiðja: bls. 5-22.

Íslensk fornrit. I-XVII. bindi. **(ÍF)**: Reykjavík: Hið íslenska fornritafélag, 1935-2002.

Íslenskar þjóðsögur og ævintýri, I.-VI. bindi. 1961. **(ÞJÁ)**. Jón Árnason safnaði. Ný útg. Reykjavík: Þjóðsaga.

Jarðabók Árna Magnússonar og Páls Vídalíns **(JÁM)**. 1913-1917. Árnessýsla. Kaupmannahöfn: S.L. Möller and Hið íslenska fræðafélag.

Johnsen, J. 1847. *Jarðatal á Íslandi*. **(JJ)**. Kaupmannahöfn: [Án útgefanda].

Landsbókasafn Íslands. **(Hkort)**. Dönsku herforingjaráðskortin 1905-1915. Sótt af <http://islandskort.is/is/category/list/29>

Minjastofnun Íslands. 2024. *Minjavefsíja. Landupplýsingar Minjastofnunar Íslands*. Slóðin er: <https://minjastofnun.gis.is/mapview/?application=minjastofnun>

Ragnheiður Gló Gylfadóttir. 2021. *Aðalskráning fornleifa í Skeiða- og Gnúpverjahreppi. Áfangaskýrsla II: Þjórárdalur og nærliggjandi jarðir*. FS831-18231. Reykjavík: Fornleifastofnun Íslands.

Stenberger, Mártin ed. 1943. *Fornatida gærdar I Island*. Kaupmannahöfn: Ejnar Munksgaard.

Sunnkenskar byggðir. Tungur, Hreppar, Skeið. (SB) 1980. I bindi. [Án útgáfustaðar]:
Búnaðarsamband Suðurlands.

Sýslu-og sóknalýsingar hins íslenska bókmenntafélags 1839-1843. Árnæssýsla. 1979. (**SSÁ**).
Reykjavík: Sögufélag.

Þorvaldur Thoroddsen. 1905. *Landskjálftar á Íslandi*. Kaupmannahöfn: Hið íslenska
bókmenntafélag.

Óprentaðar heimildir:

Túnakort 1919/1920: Túnakort Skeiðahrepps & Gnúpverjahrepps. Reykjavík: Þjóðskjalasafn
Íslands. Slóðin er: <http://testbirting.mannatal.is/>

Ö-Hagi BJ: Örnefnaskrá Haga. Án ártals. Brynjólfur Jónsson skráði.

Ö-Hagi HG: Örnefnaskrá Haga. 1977. Haraldur Georgsson skráði.

7. Viðauki I. Loftmyndir

